

**TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
İRADƏ İSA QIZI İMANOVA**

**Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
alizadetamara@yahoo.com**

**FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: frazeologiya, nitqin zənginliyi, məcazlar, obrazlılıq, atalar sözləri

Key words: phraseology, richness of speech, metaphors, imagery, proverbs

Ключевые слова: фразеология, богатство речи, метафоры, образы,

ПОСЛОВИЦЫ

Frazeologiya bir dilçilik sahəsi kimi XVIII əsrdən diqqəti cəlb etmişdir. Tədqiqatçılar XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu istiqamətdə geniş araşdırmalara başlamışlar. Öncə leksikologiyanın tərkibində öyrənilən bu istiqamət sonra ayrıca bir sahə olaraq tədqiq edilməyə başlanılmışdır. Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər: 1. ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər; 2. dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandırırlar. Dilçilikdə bunlardan birincisi “geniş mənada frazeologiya”, ikincisi “dar mənada frazeologiya” adlandırılır.

Dildə bir sıra birləşmələr vardır ki, həmin birləşmənin tərəfləri əvvəlki mənalarından uzaqlaşmış olur. Belə birləşmələr frazeoloji birləşmələrdir. Xalq dilində işlənən hikmətli sözlər, ideomatik ifadələr burada yer alır. Zamanla yazıçılar və şairlər öz əsərlərində xalq arasında müşahidə edilən sabit söz birləşmələrini işlətməmiş, eyni zamanda yenilərini də yaratmağa müvəffəq olmuş, uğurla istifadə etmişlər. Frazeologizmlər fikrin ifadəsində nitqin tərkib hissəsini təşkil edir, onu emosional cəhətdən zənginləşdirir. Frazeologizmlərin köməyiylə fikri dəqiq, lakonik ifadə etmək imkanı yaranır. Onların nitq məqamına uyğun işlədilməsi frazeologizmlərin semantik mənasının rəngarəngliyini bildirir. Frazeologizmlər ünsiyyətin konkret məqamında gerçəkləşir, danışanın münasibətini ifadə edir. Frazeologizmlərdən yerli-yerində istifadə nitqin zənginliyinin, rəngarəngliyinin göstəricisidir. Frazeologizmlər ayrı-ayrı leksik mənası olan sözlərin birləşməsindən – məcazlaşma yolu ilə birləşməsindən meydana gəlir. Tərəflər öz müstəqilliyini itirir, birlikdə yeni bir məna daşıyır. Əsas şərt demək olar ki, obrazlılıq, təsirlilikdir. Nitqdə hazır şəkildə mövcud olan frazeologizmlər emosional məzmun kəsb edir. Bu ifadələr milli xüsusiyyətlidir, tariximizin, dilimizin, folklorumuzun qədimliyinə söykənir.

Xalqımızın həyat tərz, düşüncəsi, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Bəllidir ki, frazeologizmlərə dildə söz birləşməsi və cümlə şəklində rast gəlirik. Söz birləşməsi şəklində olan frazeologizmlər cümlələrin formalaşmasına xidmət edir, informasiya ötürür, məlumatı dəqiq çatdırır: ad çıxarmaq (məşhurlaşmaq), boyun əymək (təbə olmaq), canını satın almaq (xilas olmaq, fəlakətdən qurtarmaq), daşdan pul çıxarmaq (pul qazanmağı bacarmaq), dilindən kağız almaq (iltizam almaq), dişinin dibindən çıxanı demək (təhqir etmək), xoruzunu qoltuğuna vermək (işdən çıxarmaq), qəlbini sındırmaq (incitmək), nömrə gəlmək (aldatmaq), nala-mıxa döymək (tərəddüd etmək), od qiymətinə (baha), su qiymətinə (ucuz) və s. Cümlə tipli frazeologizmlər məzmun etibarilə cümləyə bərabərdirlər, mətn yaranmasına xidmət edir, məzmununa, mənasına görə ünsiyyət prosesi ilə bağlı olurlar: Nağdı qoyub nişyə dalınca gedir; Sağ qulağından alıb sol qulağına ötürür; Un çuvalına tay olub; Ürəyim qırılıb ayağımın altına düşdü; Yağlı tikə olub göyə çəkilib; Yediyin burnunun dəşiklərindən gəlsin; Yeddi dərənin suyunu bir dərəyə çalamışam; Yel vurub yerində yengələr oynayır; Yeddi yetimlə bir dərədə qalmısan? və s. Hər iki tip nitqin ifadəliliyini, rəngarəngliyini, obrazlılığını təmin edir. Obrazlılıq, rəngarənglik frazeologizmlərin üslubi imkanlarını nümayiş etdirir. Frazeoloji birləşmələrin coxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi dilin zənginliyinə dəlalət edir. “Xalq dili bazasında yaranan frazeologizmlər, ilk növbədə şifahi xalq ədəbiyyatında, o cümlədən də onun dastan və nağıl janrlarında öz əksini tapmışdır. Odur ki, məsələni şərtləndirən amillərdən biri Azərbaycan dastan və nağıllarında frazeologiyanın tədqiqini, onun zəruriliyini göstərən cəhətləri əsasən, əsasən folklorun yarandığı dövrü, ictimai-siyasi mühiti nəzərə almaq və bununla da frazeoloji ifadələrin xalq dili əsasında necə meydana gəldiyini açıqlamaqdır (7, 11).

Səlim Cəfərov Azərbaycan dilinin frazeologiyasından danışarkən ibarələr və hikmətli sözlərlə yanaşı, atalar sözləri və məsəlləri də frazeologiyaya daxil edir (3, 118). Afət Qurbanov isə qeyd edirdi ki, Frazeoloji ifadələr sırasına atalar sözü, məsəllər, yazıçıların yaratdığı məsəlvari ifadələr, aforizmlər, həmçinin bəzi rəvayətli ifadələr, ştamp və klişe adlanan ifadələr, ədəbi sitatlar və s. daxildir (6, 343). Azərbaycan dilinin frazeologiyasının araşdırılmasında maraq doğuran tədqiqatların müəllifi olan H. Bayramov atalar sözləri və məsəllərin quruluş və məzmununda dəyişkənliyin olmasının zəruri olduğunu bildirir və bu dəyişkənliyi üç qrupa ayırır: 1. Dilimizdəki frazeoloji vahidlərin az qismi atalar sözləri və məsəllərin bir hissəsinin atılaraq işlədilməsi əsasında formalaşmışdır... 2. Bildiyimiz kimi, nəsihət mənalı atalar sözünün müəyyən qismi ümumi şəxslə sadə cümlə quruluşundadır. 3. Dilimizdə atalar sözünün az bir qisminə mətnin məzmunu ilə əlaqədar olaraq şəxs bildirən sözlərdən (isim və ya əvəzlilikdən) ibarət mübtəda artırmaqla frazeoloji vahid düzəldilmişdir. Belə sabit birləşmələr həm atalar sözündə, həm də frazeoloji vahiddə məcazi mənaya malik olub, obrazlılıq səciyyəsi daşıyır...” (1, 41-43).

H. Bayramov bu məsələ ilə bağlı dediklərinə belə yekun vurur: “1. Atalar sözü və məsəllər, əsasən, dəyişməz halda, yəni dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işlədildiklərindən frazeoloji vahidlərlə ortaqlı əlamətə malikdir.

2. Lakin atalar sözü və məsəllər müxtəlif tip cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir. ...Ümumiyyətlə, atalar sözü və məsəllərin dilin frazeologiyasının tərkib hissəsi hesab edilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur. Bəzi atalar sözü və məsəllərdəki obrazlılıq da bunların bilavasitə fikrin tərkib hissəsi olmasına gətirib çıxarmır, bunlarda frazeoloji vahidə xas olan keyfiyyət yaratmır.

3. Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərin az bir qismi mənə və quruluşa dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi səciyyəsinə salınmışdır. Məhz belə xüsusiyyətə malik olanlar dilimizin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab edilməlidir” (1, 43-44).

Zinyət Əlizadənin də atalar sözləri və məsəllərin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edən əhəmiyyətli tədqiqat işləri vardır. Tədqiqatçı alim atalar sözü və məsəllərin 3 qrupda birləşməsinə bildirərkən 9 əlamət təqdim etmişdir: “1. Emosional-ekspressiv mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər. 2. Birləşmənin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səciyyə daşıyır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlər semantik yükünü zəiflədir və ümumiləşmiş mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir. 3. Dilin modelinə uyğun səciyyə qəbul edir. 4. Modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili, qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır. 5. Sözlərin sırası sabit qalır. 6. Sözlərin tərkibində bəzi eynihüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur. 7. Frazeoloji birləşmələrin xüsusi layını təşkil edən atalar sözləri və zərb məsəllər heç bir başqa dilin deyil, məhz milli dilin xüsusiyyətinə əsaslanan əlamətlərə malikdir. 8. Atalar sözləri və zərb məsəllər sözə - anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir. 9. Atalar sözü və zərb məsəllərdə leksik vahidlərin semantik bağlılığını tədqiq etmək üçün onlardan alınan mənanı, nəticəni şərh etmək baxımından, leksik-semantik baxımdan təsnif etmək lazım gəlir” (4, 79-81).

Frazeologizmlər xalqın müdrik sözləridir. Qeyd edək ki, bu ifadələr, atalar sözləri Mahmud Kəşğarının lüğətində öz əksini tapmışdır. Bu ifadələr xalqın həyat müşahidələrinin obrazlı ifadələridir. Atalar sözləri frazeologiyada müəyyən bir qat təşkil edir. Həqiqi mənalı atalar sözləri kimi məcazi mənalı atalar sözləri çoxluq təşkil edir: Lələ köçüb, yurdu qalıb; Daldan atılan daş topuğa dəyər; İki baş bir qazanda qaynamaz və s.

Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rolu olan ideomatik ifadələr, frazeologizmlər, deyimlər, atalar sözləri haqqında tədqiqatçı N. Həsənova da bəhs edərək bir sıra nümunələri də diqqətə çatdırmışdır:

Axmax baş yə:sinə douz güddürər.

Su axıf çuxurun tapar.

Xanım sındıran qavın səsi çıxmaz.
Genə at ölüf, itdərin bayramıdı.
Kavav iyinə gəlif, görüv eşşəx dağlanır.
Gejə qonağı xeyirsiz olar.
Qazan dedi, divim qızıldı, çömçə dedi, gəzif gəlmişəm.
Adam ağzınnan söz, qazan altınnan köz.
Kürt nə bilir bayramı, hor-hor içir ayrıanı.
Aralıq atı, kor fatı.
Arax boğanı Kür də boğammaz.
Sahıfsız yol başa baladı.
Ayı qandı, kürt qammadı.
Aj adam yavannıq axdarmaz.
Arvat tutan yolun axırı yoxuşa qalxar.
Bir aj güləyən olar, bir də yalavaj.
Yara sağlası olanda təbib qənşər gələr.
Elini hürküt, axsağınnan yapış.

Namus çəkənə hər şeydən bahadı, çəhmiyəyə hər şeydən ucuz.

Dağarcıxdə unum olsun, kol divində evim olsun, məclisdə yarım olsun (5, 131).

Publisistik üslubda frazeologiyaya – xalq deyimlərinə, atalar sözlərinə daha çox rast gəlirik. Eləcə də publisistik-işgüzar üslubda sabit söz birləşmələri çox işlənir.

Qarğış xarakterli frazeoloji birləşmələr daha çox qadınların dilində müşahidə edilir: Hörmətin atan evində qalsın; Sənəyin bulaq üstündə qalsın; Qapına qaratıkan basılsın; Ağ günün qara günündən pis olsun; Mənim yas yaylığım sənə başına; Yarana sarıq tapılmasın; Ayıbını torpaq örtsün; Doğduğun qız, çırdığın bez olsun; Ağacın əlindən düşsün və s. “Xalq dilində yaranan ifadələrdə bir xüsusiyyət mövcuddur ki, burada ümumxalq dilini canlı, gözəl, səlis ekspressiv tərzdə verməklə mənanı şiddətləndirməkdən, emosiya yaratmaqdan ibarətdir. Belə bir proses, demək olar ki, folklor üslubunun başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Folklor frazeologiyası emosionallıq, intensivlik məqsədilə işlənir” (7, 53).

Frazeoloji birləşmələr mənalara görə müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilirlər. İsmə aid olan frazeoloji birləşmələrə diqqət edək: Allah bəndəsi, elm dəryası, qulaq yoldaşı və s. Sifətlə ismin birləşməsindən yarananlar: qara xəbər, ağır söz, boş söz və s. Sifətlə ifadə olunan frazeoloji birləşmələr: ürəyi təmiz, üzü qara, alnı açıq və s. Tərkibində say olanlar: sözü bir yerə qoymaq, iki daşın arasında, bir ağız ağlamaq, bir yastıqda qocalmaq və s. Nəhayət, dildə daha çox müşahidə edilən frazeologizmlər – feili frazeologizmlər: duz çörəyi tapdalamaq, əl-ələ vermək, dili-ağzı qurumaq, baş-beyni getmək, ürək-dirək vermək, gözü ilə od götürmək, gözünün kökü sarılmaq, oyuna salmaq, özünü çəkmək, süd gölündə üzmək, üstünə götürmək, tərs damarına düşmək, ölümün gözünə dik baxmaq və s.

Göründüyü kimi, danışanın xarakterini açmaqda, psixoloji vəziyyətini çatdırmaqda frazeologizmlərin rolu böyükdür. Bu da olduqca geniş, mürəkkəb bir sahə olan frazeologiyanın müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, "Maarif", 1978, 176 s.
2. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı, "Nurlan", 2011, 292 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə, Bakı, "Maarif", 1982, 216 s.
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, "Yazıçı", 1985, 245 s.
5. Həsənova N. Yevlax şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 156 s.
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985, 408 s.
7. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı, 2006, 326 s.

Xülasə

Frazeologiya bir dilçilik sahəsi kimi XVIII əsrdən diqqəti cəlb etmişdir. Tədqiqatçılar XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu istiqamətdə geniş araşdırmalara başlamışlar. Öncə leksikologiyanın tərkibində öyrənilən bu istiqamət sonra ayrıca bir sahə olaraq tədiq edilməyə başlanılmışdır.

Frazeologizmlər fikrin ifadəsində nitqin tərkib hissəsini təşkil edir, onu emosional cəhətdən zənginləşdirir. Frazeologizmlərin köməyiylə fikri dəqiq, lakonik ifadə etmək imkanı yaranır. Onların nitq məqamına uyğun işlədilməsi frazeologizmlərin semantik mənasının rəngarəngliyini bildirir. Frazeologizmlər ünsiyyətin konkret məqamında gerçəkləşir, danışanın münasibətini ifadə edir. Frazeologizmlərdən yerli-yerində istifadə nitqin zəngiliyinin, rəngarəngliyinin göstəricisidir. Frazeologizmlər ayrı-ayrı leksik mənası olan sözlərin birləşməsindən – məcazlaşma yolu ilə birləşməsindən meydana gəlir. Tərəflər öz müstəqilliyini itirir, birlikdə yeni bir mənə daşıyır. Əsas şərt demək olar ki, obrazlılıq, təsirlilikdir. Nitqdə hazır şəkildə mövcud olan frazeologizmlər emosional məzmun kəsb edir. Bu ifadələr milli xüsusiyyətlidir, tariximizin, dilimizin, folklorumuzun qədimliyinə söykənir. Xalqımızın həyat tərz, düşüncəsi, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Bəllidir ki, frazeologizmlərə dildə söz birləşməsi və cümlə şəklində rast gəlirik. Söz birləşməsi şəklində olan frazeologizmlər cümlələrin formalaşmasına xidmət edir, informasiya ötürür, məlumatı dəqiq çatdırır. Cümlə tipli frazeologizmlər məzmun etibarilə cümləyə bərabərdirlər, mətn yaranmasına xidmət edir, məzmununa, mənasına görə ünsiyyət prosesi ilə bağlı olurlar. Hər iki tip nitqin ifadəliliyini, rəngarəngliyini, obrazlılığını təmin edir. Obrazlılıq, rəngarənglik frazeologizmlərin üslubi